

УДК 090.1:027.021(477-25)

Ганна Андрусенко,

мол. наук. співроб. відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ

**КОНВОЛЮТИ В ІСТОРИЧНИХ БІБЛІОТЕЧНИХ КОЛЕКЦІЯХ:
ТЕРМІНОЛОГІЯ, ПРИЧИННИ СТВОРЕННЯ, ПРИКЛАДИ**

У статті висвітлюється своєрідний елемент книжкової культури – об'єднання під однією оправою творів одного автора, однієї тематики та ін., що було дуже популярним явищем у минулому. Розглядається питання визначення термінів «конволют» і «алігат». Викладено досвід опису конволютів та їх складових – алігатів у електронному каталозі НБУВ та наголошено на проблемі обліку конволютів.

Ключові слова: конволют, алігат, компакт, книжкова культура, стародруки, рукописи, бібліофілія, колекціонер.

У ретроспективних фондах великих бібліотек, зокрема Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, значне місце займають конволюти – видавничі або власницькі збірники, що складаються з рукописів і друкованих видань. Складна структура цих книжкових одиниць робить більш важким процес їхньої обробки та бібліографічного опису. Історично склалося так, що в науковий обіг введено інколи тільки перші твори з них, а інформація про решту відсутня. Отже, при перевірці фондів, дослідженні конволютів актуальним завданням у бібліотеках є виявлення в них усіх складових частин, тобто окремих творів, і введення цієї інформації в науковий обіг. Особливо важливо це саме зараз, коли сучасні інформаційні технології дозволяють достатньо швидко і, головне, дистанційно донести одержані в процесі дослідження відомості до широкого кола істориків науки, спеціалістів різних галузей знань, бібліотекарів і бібліофілів. Одночасно результати дослідження конволютів мають розкрити вагомий в історії видавничої та бібліотечної справи, бібліофілії тощо аспект книжкової культури давнини – об'єднання під однією оправою творів одного автора чи творів однієї тематики та ін., що було дуже популярним явищем у минулому.

Досі історичні конволюти з бібліотечних фондів не були об'єктом

цілісного наукового дослідження. Для історії бібліотечної справи, книжкової культури важливим уявляється встановлення власників конволютів, вивчення специфіки їх роботи з джерелами.

Актуальним питанням є визначення термінів «конволют» і «алігат». Треба зазначити, що термін конволют увійшов у науковий обіг не так вже й давно та має латинське походження, до цього ж фахівці активно використовували інший термін – «компакт». Так, наприклад, в «Большой советской энциклопедии» (1949–1958), «Українській радянській енциклопедії» (1977–1985) та «Українській архівній енциклопедії» (2008) визначення цих термінів взагалі відсутнє.

На жаль, часто можна стикнутися з думкою, що ці терміни є тотожними або принаймні мають дуже схожі визначення, хоча насправді це зовсім різні поняття. При детальному ознайомленні з радянськими та сучасними довідковими виданнями з'ясувалось, що кожне з них містить досить близькі за значенням визначення понять «конволют» і «алігат». В першому підручнику для антикварів-букіністів «Букинистическая торговля» (1990) під редакцією О. О. Говорова і А. В. Дорошевич, поняття конволют і алігат практично ототожнюються: «Конволют есть сборник, составленный владельцем из различных самостоятельных изданий и рукописей... Аллигатом называется конволют, составные части которого связаны единством содержания или представляют собой разрозненные и соединенные заново части одного издания» [2, с. 143–145].

В енциклопедії «Книга» (1999) подається таке визначення: «Конволют (от лат. convolutus – свернутый, сплетенный) – сборник, составленный его владельцем из нескольких вышедших в разное время самостоятельно изданных произведений печати или рукописей, переплетенных в один том [3, с. 337]. Аллигат (от лат. alligo – привязываю) – разновидность соединения под единой обложкой, крышкой переплета печатных или рукописных произведений, отличающаяся единством содержания, авторской принадлежности или к.-л. иного типологич. признака. Аллигаты создаются владельцами книг, книготорговцами, редко издателями» [3, с. 30].

В «Библиотечной энциклопедии» (2007) ці поняття також подаються, як дуже близькі за значенням: «Аллигат – несколько самостоятельных изданий или рукописных книг, переплетенных в один том с целью объединения небольших материалов сходной тематики, а иногда – по признаку одного формата, чтобы избежать неудобств хранения тонких брошюр, препринтов, рукописных выписок и других мелких материалов

[1, с. 26]. Конволют – сборник, составленный его владельцем, в который вплетены самостоятельные издания, рукописи, оттиски статей, объединяемые родственностью тематики» [1, с. 520].

Здається дивним, чому виникали такі тождні визначення, якщо ще у 1986 році в «Правилах составления библиографического описания», які розроблені відповідно з ГОСТом 7.1–84, було подано правильне і конкретне визначення обох зовсім різних понять: «Конволют – искусственный сборник, объединяющий в одном переплете несколько самостоятельных зданий (книг, журналов, брошур, оттисков статей) или рукописей, как правило, связанных тематически. Аллигат – самостоятельное издание или рукописная книга, переплетенная в один том с другими самостоятельными изданиями или рукописями по признаку единства формата» [8, с. 408–413]. В другому виданні «Правил составления библиографического описания старопечатных изданий» (2003) визначення дещо удосконалені та уточнені, крім того, окремо виділено визначення терміну «видавничий конволют»: «Конволют – владельческий сборник, состоящий из переплетенных в один том самостоятельных изданий и рукописей. Издательский конволют – книга, состоящая из самостоятельных изданий, объединенных издателем или печатником в один том, снабженный общим титульным листом. В издательские конволюты включались отдельные нераспроданные экземпляры изданий, напечатанные в разные годы разными или одним печатником для разных издателей, или напечатанные для одного издателя в разные годы или в одном и том же году. Встречается среди изданий XVI–XVIII вв. Аллигат – самостоятельное издание или рукописная книга, переплетенная в один том с другими самостоятельными изданиями или рукописями» [9, с. 254–260].

У тому ж 2003 році в Києві вийшов друком «Словник книгознавчих термінів», де також подається зрозуміле, конкретне визначення: «Конволют – збірник, складений його власником з різного роду публікацій, рукописів та інших текстових чи графічних матеріалів, об'єднаних в один том за тим чи іншим принципом» [13, с. 81]. «Видавничий конволют – збірник складений із раніше виданих самостійних видань, об'єднаних видавцем, у давнину – друкарем, в один том із одним спільним титульним аркушем. У видавничі конволюти вміщували також окремі нерозпродані примірники видань, надруковані в різні роки. Характерне для видань XVI–XVIII ст.» [13, с. 32]. «Алігат – 1) самостійні видання чи рукописи, з'єднані, найчастіше їх власником, в опрау одного тому; 2) два твори, кожен з яких починається

від своєї обкладинки чи свого боку палітурки, має свій титульний аркуш і пагінацію, що утворюють книгу-перекрутку» [13, с. 14].

Як видно з поданих вище визначень, серед конволютів треба розрізняти власницькі та видавничі. Власницькі конволюти – це збірники, зібрані руками самих бібліофілів або на їх замовлення з примірників, що їм належали, в тому числі, можливо, з їх екслібрисами, автографами, позначками на полях, у власницьких оправах, на корінцях яких могли бути зазначені скорочені назви, номери томів, роки тощо; тому вони становлять безсумнівний інтерес для дослідників та колекціонерів. Такі конволюти були поширені свого часу серед бібліофілів: купуючи в роздріб окремі видання, власники потім замовляли для них або виготовляли самі різноманітні оправи. Видавці формували нерозпродані видання у видавничі конволюти й опраляли їх у видавничу палітурку. Таким чином, вони опосередковано стимулювали виготовлення конволютів і користувачами.

Досвід опису конволютів показав нам, що доцільно розрізняти конволюти, які складаються з різнорідних видань, і збірники, об'єднані єдністю тематики. Перші, які об'єднували зовсім різні за змістом твори, часто складали ринкові букіністи дореволюційної Росії, переслідуючи єдину мету – надання книзі солідності і збільшення її ваги, оскільки старі книги в XVIII столітті часто продавалися на пуди. Різнманітні конволюти широко оберталися на букіністичному ринку.

Принципи складання конволютів часто не піддаються поясненню. Прикладом подібного роду конволютів є відомий в історії книги рукописний збірник з єдиним списком «Слова о полку Ігоревім», писаним півуставом XV століття на аркушах великого формату. У складі збірки знаходилося ще декілька рукописів, різних за віком і змістом («Сказання про Індію багату», «Хронограф», «Повість про Акіра Премудрого» та ін.). Виявлений графом А. І. Мусінім-Пушкіним у 90-х роках XVIII століття в Спасо-Ярославському монастирі, цей конволют згорів під час пожежі в Москві в 1812 році.

Частіше в практиці букіністичної торгівлі зустрічаються конволюти, об'єднані спільністю тематики, які створюються найчастіше бібліофілами і нерідко мають довідковий апарат (різні рукописні покажчики, списки розшифрування анонімів і псевдонімів). Добре відомі, наприклад, конволюти П. О. Єфремова – бібліофіла, літературознавця, редактора і видавця. Основою його конволютів зазвичай були томи творів письменників, до яких приєднувалися різноманітні доповнення (журнальні,

газетні вирізки, окремі відбитки статей, рецензії, портрети, іконографічний матеріал тощо), а деколи виправлення і додаткові роз'яснення, вписані в текст або на окремі аркуші рукою самого бібліофіла. Він залишав від видання, найбільш досконалого по тексту, тільки потрібні йому частини і додавав до них матеріали (текстовий, ілюстративний та ін.) з інших книг, переплітаючи в одну книгу іноді по 10, 20 або 30 різних частин з різних видань. Для них Єфремов замовляв спеціальну друкарську обкладинку, створюючи тим самим єдиний і неповторний екземпляр. Відомі конволюти, присвячені І. А. Крилову, з абсолютно невідомими першими публікаціями його байок (зберігається в бібліотеці В. Г. Лідіна), А. В. Кольцову, в який вплетено всі, починаючи від рідкісного першого видання цього автора до невідомих статей і брошур про нього самого (зберігається в бібліотеці професора І. Н. Розанова) та ін. [15].

Відомі конволюти належать російському бібліографу В. І. Межову (1830–1894), який вмщував в них брошурні видання, відбитки статей, вирізки, що потрапили до нього і представляли науковий інтерес. Його конволюти складені за тематичною ознакою, мають в додатку рукописний систематичний покажчик. Унікальним є виготовлений ним багатотомний конволют «Туркестанський збірник», що складається з 416 томів та з 38-томного систематичного і алфавітного покажчиків, який знаходиться в Національній бібліотеці Узбекистану ім. Алішера Навої [2, с. 143].

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського зберігаються величезні власницькі конволюти київського митрополита Євгенія (Болховітінова), відомого дослідника і книгознавця, історика, богослова, археографа і бібліофіла, одного з фундаторів пам'яткознавства, біобібліографії, сфрагістики, дипломатики, історичної географії. Про його цілеспрямованість в пошуках історичних документів на поч. ХІХ в. склали справжні легенди [10, с. 182]. Приватні бібліотеки завжди відображають духовний світ свого власника, його рівень культури, а в загальній сукупності – смаки й ідеали суспільства певного періоду в освіті, науці, мистецтві. Навіть не дуже багаті книголюби могли зібрати бібліофільське диво, діючи певним чином, скориставшись службовими обставинами і порадами фахівців. Тематична спрямованість збірника залежить лише від інтуїції і таланту його власника, його нахилів та інтересів.

Досвід опису конволютів та їх складових – алігатів у електронному каталозі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, створеному на платформі ІРБІС-64, дозволяє зробити певні висновки та рекомендації. Опис кожного алігата здійснюється окремо, так само як і

будь-якого звичайного видання, лише поруч із шифром в круглих дужках вказується порядковий номер алігата. Проте є різні способи подання додаткової інформації. Розглянемо їх детальніше:

1) на сторінці «Рідкісні» в полі «929: Особливості примірника» при описі першого алігата вказуємо: «Алігат 1. Приплетено ще... алігатів» і зазначаємо кількість приплетених видань. У випадку, якщо це не перший алігат, а, наприклад, сьомий, вказуємо: «Алігат 7. Приплетено до: ...» та подаємо назву та бібліографічні дані першого алігата, наприклад:

In 4196(4)

Respublica consanguinitatis in nuptiis illustrissimorum Stanislai in Jablonow Jablonowski metatoris regni janoviensis: bohyslaviensis, sołotwinensis etc. capitanei ac Mariannæ a Potok Potocka palatinidis cracoviensis celebrata inter plausus politicos a devinctissimo tantis nominibus Collegio Leopoliensi Soc. Jesu. Anno Dni 1701 in 8bri. – Leopoli : Typis Collegii Soc: Jesu, [1701]. – [13] f. : grav.; 2° (30 cm). – Текст лат., пол.

Estr., t. 18, s. 359; 3I, 774.

Примірник: In 4196(4)

Особливості примірника: Алігат 4. Приплетено до: [Margowski A. R. Alcides Saxonicus]. – [Cracoviae, 1697].

2) на сторінці «Розширене» в полі «488: Інші зв'язані видання» при описі другого та наступних алігатів заповнюємо підполя: «Вид зв'язку» (де зазначаємо «Алігат 1»), «Заголовок», «Відомості про відповідальність», «Місто», «Рік видання», «Шифр документа в БД» та інші дані про видання. В цьому випадку в описі буде активним посилання на бібліографічний опис першого алігата цього конволюта, до якого можна перейти.

Таким чином, через поле «488: Інші зв'язані видання» до першого алігата можна прив'язати всі наступні складові цього конволюта, на які також будуть активними посилання, наприклад:

P 1738(38)

Kozieradzki, Piotr.

Flumen gratulatorium per illustri ac reverendissimo Domino D. Stanislao de Goray Czuriło Dei gratia episcopo orthosiensi suffraganeo luceoriensi, et brestensi, ecclesiarum metropolitanæ leopoliensis, nec non cathedralis luceoriensis, præposito etc. etc. dum primam coloniam induxisset bresta / a reverendo Patre Petro Kozieracki dedicatum. – Leopoli : In Officina Michaëlis Slozka, 1660. – [6] f. : grav.; 2° (28 cm).

Estr., t. 20, s. 188; 3I, 400.

Примірник: P 1738(38)

Особливості примірника: Алігат 38. Приплетено до: Prodigium gratiæ Magna Dei Mater et Virgo Maria concepta et concipiens... – Leopoli, [1668].

Алігат 1. _Prodigium gratiæ Magna Dei Mater et Virgo Maria concepta et concipiens... – Leopoli, [1668].

3) у випадку, якщо одна або кілька складових конволюта знаходяться в іншій базі, на сторінці «Розширене» в полі «488: Інші зв'язані видання» заповнюємо додатково підполе «Ім'я БД», що дає можливість перейти до вказаних видань, наприклад:

P 1240(2)

Duńczewski, Stanisław Józef (1701–1767).

Kalendarz polski y ruski na rok pański 1770. po przybyszowym pierwszy, po przestępnym drugi... / Przez ś. p. M. Stanisława z Łazów Duńczewskiego... wyrachowany. – [Zamość] : W Drukarni Zamoyskiej B. Jana Kantego, [1769]. – [36] k.; 2°.

Estr., t. 15, s. 371, 399.

Примірник: P 1240(2)

Особливості примірника: Алігат 2. Приплетено до: Prawa y wolności obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit. religii greckiey orientalney wyznawcom służące... – 1767.

1762 (в БД NBL) Duńczewski, Stanisław. Kalendarz polski y ruski na rok pański 1762 po przybyszowym pierwszy, po przestępnym drugi / Przez M. Stanisława z Łazów Duńczewskiego... wyrachowany. – [Zamość] : W Drukarni Zamoyskiej, [1761].

4) на сторінці «Розширене» в полі «481: У томі підбірки також переплетені» при описі першого алігата можна вказати відомості про інші складові конволюта (автора, назву, вихідні дані тощо). Таким чином, ми отримуємо короткий зміст всього збірника. Наприклад:

In 3134(1), In 3135(1)

Pinamonti, Giovanni Pietro (1632–1703).

Zwierciadło niezdradzające albo Nauka rozum oświecająca i dzieło wzbudzające poznania siebie samego. Wyłożona w siedmiu uwagach i podzielona na każdy dzień w tygodniu / Przez Jana Piotra Pinamonti Towarzystwa Jezusowego po włosku napisana, w roku 1769. już dwudziesty pierwszy raz na świat z druku wydana, a od iednego bazyliana na polski ięzyk przełożona, za zezwoleniem zwierzchności wydrukowana. – W Poczajowie : W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey, WW. XX. Bazylianów, 1790. – [1], 110 s.; 12° (15 sm).

Estr. – немає ; 3I, 3558.

Приплетено:

1. [Pinamonti, G. P.]. Serce skruszone albo Pobudki dla wzbudzenia skruchy, przełożone w siedmiu uwagach, podzielone na każdy dzień tygodnia / Od jednego zakonnika Towarzystwa Jezusowego. – W Poczajowie : W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey, WW. XX. Bazylianów, 1790.

2. Pinamonti, G. P. Krzyż ulżony albo Pobudki do znoszenia mężnie przykrości, przełożone w siedmiu uwagach podzielonych na każdy dzień w tygodniu / Przez x. Jana Piotra Pinamonti S. J. – W Poczajowie : W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey, WW. XX. Bazylianów, 1790.

3. Pinamonti, G.P. Drzewo żywota albo Szacunek i pożytki Mszy Świętej wraz z sposobem obfitego z tychże korzystania wystawione dla każdego chcącego tey sluchać z nabożeństwem / Przez x. Jana Piotra Pinamonti Towarzystwa Jezusowego. – W Poczajowie : W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey, WW. XX. Bazylianów, 1790.

4. Pinamonti, G. P. Piekło otwarte chrześcianinowi, ażeby nie wchodził do niego albo Uwagi o karach piekielnych, rozłożone na każdy dzień w tygodniu / Przez x. Jana Piotra Pinamonti Towarzystwa Jezusowego. – W Poczajowie : W Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey, WW. XX. Bazylianów, 1790.

Необхідно також наголосити на проблемі обліку конволютів у бібліотечній справі, що є нагальним завданням, адже сучасні видання обліковуються за назвами та примірниками, а ретроспективні традиційно рахувались – за книжковими одиницями чи одиницями зберігання. Відповідно до «Інструкції з обліку документів, що знаходяться в бібліотечних фондах», введеної згідно з Наказом Міністерства культури і туризму України від 03.04.2007 № 22 пункт: 3.2. Основними одиницями обліку всіх видів документів, які включені до бібліотечного фонду (крім газет), є назва і примірник; 3.4. Самостійні видання, об'єднані в одній оправі (конволют), обліковуються як окремі примірники і окремі назви [5].

За правилами інвентаризації, які розроблені в радянські часи, до інвентарної книги заносилися дані першого алігата з конволюта; до сумарної книги найчастіше – кількість одиниць зберігання (корінців на полиці). Навіть коли всі алігати розписано і представлено в каталогах, чіткого обліку за кількістю назв і примірників немає, тому що в фонді можуть бути інші примірники того ж видання. В якому ж документі такий облік має бути? На нашу думку, для стародруків та рідкісних видань минулого, в паспорті кожної конкретної колекції стародруків, для чого потрібно уважно один раз і назавжди прорахувати і закріпити письмово кількість одиниць зберігання, з них конволютів; кількість алігатів, з них, бажано, кількість тих,

що належать до цієї колекції (інкунабулів, палеотипів, альдин чи ельзевірів тощо); кількість назв видань (вона не обов'язково збігатиметься з кількістю алігатів – може бути кілька примірників одного видання); кількість примірників; кількість томів (якщо одне багатотомове видання представлено кількома книжковими одиницями – одиницями зберігання). Крім того, варто було б зазначити кількість фрагментів, адже стосовно стародруків вони обліковуються як окремі примірники [4].

Сьогодні число конволютів, що зберігаються в музеях і бібліотеках нашої країни, величезне, а їх склад надзвичайно різноманітний. Нерідко конволюти допомагають розшукати по-справжньому рідкісні і цінні видання. Так, наприклад, в 1984 році в Англії вченими був виявлений конволют, що складається з двох абеток – відомої «Абетки» В. Бурцева-Протопопова (М.: Друкарський двір, 1637) і «Абетки» Івана Федорова, видрукованої ним у Львові в 1574 році – першого російського підручника. Остання є рідкісною книгою, її немає на території колишнього СРСР, а цей другий за рахунком знайдений в світі примірник сьогодні зберігається в Британській бібліотеці [14].

Бібліотечним працівникам слід пам'ятати про те, що кожен конволют по-своєму унікальний і неповторний. У цьому зв'язку він становить значний інтерес для бібліофілів і колекціонерів; відсутність вихідних даних, змісту в цьому випадку не повинна бути перешкодою. Сучасна оцінка конволюта не просто складається з оцінок складових його частин, але кожна ця частина повинна розглядатися самостійно, зі своєю мірою інформативності, суспільної корисності, соціальної значимості і рідкісності.

Список використаних джерел

1. Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка. – М. : Пашков дом, 2007. – 1299 с.
2. Букинистическая торговля / ред. А. А. Говорова, А. В. Дорошевич. – М. : Издательство МПИ, 1990. – 239 с.
3. Книга: энциклопедия / редкол.: И. Е. Баренбаум, А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 796 с.
4. Ковальчук Г. І. Дослідження історії формування колекції стародруків та їх паспортизація // Вісник Львівського університету, 2006. – Вип. 1. – С. 168–173.
5. Організація роботи бібліотеки науково-дослідної установи Національної академії наук України: зб. док. і матеріалів / уклад.: В. П. Здановська, Н. І. Смаглова; НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Інформ.-бібл. рада НАН України. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 36–37.

6. Паашева Н. М. Аллигат, конволют, collectane. Несколько наблюдений по фондам ГПИБ России // Книжный мир сегодня и завтра: Десятая международная научная конференция по проблемам книговедения: Тезисы докладов. – М. : Наука, 2002. – С. 179–181.

7. Петров С. О. Книги гражданской печати XVIII века / С. О. Петров – К., 1956. – 300 с.

8. Правила составления библиографического описания / Междувед. каталогизац. комис. при Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. – М. : Книга, 1986. – 527 с.

9. Правила составления библиографического описания старопечатных изданий / Рос. гос. б-ка; сост. И. М. Полонская, Н. П. Черкашина. – М. : Пашков дом, 2003. – 400 с.

10. Рукавіцина–Гордієвська Є. В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітинов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів / Є. В. Рукавіцина–Гордієвська; наук. ред. Г. І. Ковальчук. – К., 2010. – 856 с.

11. Рукавіцина–Гордієвська Є. В. Колекція громадянського друку відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ // Наукові праці НБУВ. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 97–105.

12. Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века (1725–1800). – М. : Книга, 1967. – Т. 5. – 298 с.

13. Словник книгознавчих термінів / В. Я. Буран, В. М. Медведєва, Г. І. Ковальчук, М. І. Сенченко. – К. : ТОВ «Видавництво Аратта», 2003. – 160 с.

14. Тараканова О. Л. Антикварная книга: учебник для вузов / О. Л. Тараканова. – М. : Мир книги, 1996. – 264 с.